

OSMANLI ARAŐTIRMALARI VII-VIII

EDITORS OF THIS SPECIAL ISSUE
İSMAIL E. ERÜNSAL — CHRISTOPHER FERRARD
CHRISTINE WOODHEAD

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES VII-VIII

İstanbul - 1988

OSMANLI İLMİYE MESLEĞİ HAKKINDA GÖZLEMLER
(XVI - XVII. Asırlar)

Mehmet İpşirli

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde askerî ve idarî konularda olduğu gibi ilmî alanda da sağlam ve tutarlı bir yol takip edildiği görülmektedir. Devletin kurucusu Osman Bey zamanından başlayarak fethedilen kaza ve nahiyelere birer kadı tayin edildiği adaletin etkili ve zamanında teminine çalışıldığı bilinmektedir. Ayrıca Orhan Bey zamanından itibaren medreseler açılarak ilim adamlarının yetişmesi, ilmin yaygınlaşması sağlanmıştır. Böylece cemiyetin çok önemli iki ihtiyacı olan kaza ve tedrisin düzenli çalışmasına zemin hazırlanmıştır. Diğer taraftan kuruluş döneminde ilim erbabının bilgi ve tecrübesinden geniş ölçüde faydalandığı bilinen bir husustur. Bu faydalanma, ulemanın vezirlik, defterdarlık, vb. önemli görevlere tayin edilmeleri veya devlet idaresi, müesseseler teşkili gibi hususlarda onlarla istişare etmek gibi başlıca iki şekilde olmuştur.

Bu devir ilim hayatının kendine has bazı özellikleri bulunmaktadır. Beylik henüz teşekkül ve gelişme safhasında olduğundan muayyen bir tahsilden sonra, ilim talibleri ihtisaslarını yapmak için İslam dünyasının o sırada büyük merkezleri olan Kahire Semerkand, Bağdad gibi şehirlerinde bulunmuşlar ve tahsillerini tamamladıktan sonra Anadolu'ya dönmüşlerdir. Bu ilim seyahatleri daha sonraki Osmanlı hükümdarları zamanında da devam etmiştir.

Yıldırım Bayezid ve bilhassa II. Murad devrinde ilim hayatında ve Osmanlı medreselerinde büyük bir canlanma olmuştur. Bu devirde Arabistan, Türkistan ve Kırım'dan değerli bir çok bilgin Osmanlı ülkesine gelmişlerdir. Molla Gürani, Alaeddin Tusî, Seyfeddin Kırımî, Alaeddin Semerkandî, Fahreddin Acemî, Alaeddin

Ali Arabî gibi aınımleri bunlar arasında sayabiliriz. Bunlar geldikleri yerlerdeki ilim geleneğini ve ilmî münakaşa âdab ve uslubunu beraberlerinde getirmişler böylece Osmanlı ülkesinde bir canlılık meydana gelmiştir¹.

Bundan sonra gelen Fatih Sultan Mehmed'in saltanatı Türk ilim hayatında müstesnâ bir dönemdir. Bu genç hükümdar şahsiyetiyle, teşkil ettiği müesseseler ve vaz ettiği prensibler ile gerçek bir ilim ve âlim hâmisî olarak anılmağa hak kazanmıştır.

Osmanlı Devleti ilim geleneği ve ilmî müesseseler hususunda kendisinden önceki İslâm devletlerinden şübhesiz pek çok şeyi tevarüs etmiştir. Ancak bazı ortak özelliklerin yanında zamanla kaza ve tedris alanında kendine has bir sistem ortaya koyduğu muhakkaktır. Mülâzemet sistemi, medreseler ve kadılıklarda meydana gelen dereceler, bu iki vazife arasındaki düzenli işbirliği, ulema sınıfına ait teşrifat Osmanlı sisteminin getirdikleri arasında sayılabilir.

Esas itibariyle kadı ve müderris yetiştiren medreselerde, takib edilen müfredat programları ve ders kitapları yönünden pek çok yenilik yapıldı. Eski üstadların kitapları takib edilmekle birlikte onlara yazılan şerh ve haşiyelerle bu kitaplar gelişen zihniyete uygun hale getirildi. Daha sonraları ise Osmanlı bilginlerine ait bir çok telif eserler medreselerde okutulmağa başlandı.

Teşkil edilen bu müesseselere ve yerleşmiş olan telakkiye dayanarak Osmanlı ilim hayatının memleket şartlarına uygun sağlam bir temel üzerine oturduğunu söylemek mümkündür. Ancak her kemale bir takım zaaf unsurlarını beraberinde getirmesi kaçınılmaz olduğundan ilim alanında da bu durum kendini göstermiştir.

Bilindiği gibi, tarihçiler Osmanlı müesseselerinde ve esas düzeninde, XVI. asrın ikinci yarısında bütün ihtişam ve debdebenin içerisinde bir bozulmanın başladığı konusunda müttefikdirler. Bir kısım tarihçiler bunun Rüstem Paşa ile, bir kısmı Sokullu'nun ölümü ile başladığı bazıları da asrın sonuna doğru oluştuğu kanaatindedir. Burada kesin ve kaçınılmaz olan husus ilmiye teşkilâtının da bu umumî bozulmadan büyük ölçüde etkilendiğidir. İlmiye ala-

1. Halil İnalcık, «Murad II», İA, VIII, 613-614.

nında tedricen oluşmaya başlayan bu menfi gelişmelerin derhal farkedilmiş olması dikkate şayan bir husustur.

Bir taraftan devlet ilgililere gönderdiği fermanlarda gayet ölçülü bir dille bu bozulma ve kanunlara riayetsizliğe dikkati çekmiş, kanun-ı kadimden uzaklaşılmasını emretmiştir. Diğer taraftan, çok daha ağır ve açık bir dille o devrin müellifleri bu alandaki menfi gelişmelere temas ederek gelecek için kaygı ve endişelerini ifade etmişlerdir. Aslında bu iki koldan yapılan ikazı birleştirerek muasır gözlem olarak mütalaa etmek mümkündür. Çünkü fermanlarda bildirilen hususlar çeşitli kaynaklardan gelen müşahade ve şikayetlere dayanılarak tesbit edilmiş hükümlerdir. Nitekim biraz sonra temas edilecek olan Koçi Bey'in çeşitli konulardaki gözlemleri ve tavsiyeleri IV. Murad tarafından fermanlarla ilgililere duyurulmuş ve tatbik mevkiine konulmuştur.

XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyıl boyunca çağdaş müelliflerin nelere temas ettikleri, konuyu nasıl teşhis ettiklerine örnek verdikten sonra birleştikleri ve ayrıldıkları noktaları belirtmek yerinde olacaktır. Osmanlılarda devlet teşkilâtına dair ilk eserlerden biri olan *Âsafnâme*'de Lutfi Paşa ulemaya çok az yer vermekte ve pek sitâyışkâr olmayan cümleler kullanmaktadır. Lutfi Paşa «Müderrişin ve ulemâ ve kuzât tâifesi ekserisi birbirine haset üzredir; onların bir birinin hakkında söylediklerine inanmayıp reis-i ulemâ olanlar ile müşâvere ve taharrî edüp menâsıb-ı ulemâda gayet yoklamak gerektir» demektedir².

Mesleğin içerisinden gelen, eserleriyle bu zümreye en büyük hizmeti yapan Taşköprü-zâde Ahmed Efendi³ (v. 1561) daha 1540 larda medresede ulemâ arasında ilâhiyat ve matematik ilimlerine karşı eski itibarın kaybolduğunu ve genel olarak ilim seviyesinin düştüğünü ifade etmekte, nazarî ilimlere dair eserlerin artık okunmadığını, ulemânın basit el kitaplarını okuduktan sonra kendisini yetişmiş kabul ettiğini yakınarak belirtmektedir⁴.

2. Lutfi Paşa, *Âsafnâme*, İstanbul 1326, s. 15.

3. Taşköprü-zâde'nin ilmi görüşleri için bk. T. Gökbilgin «Taşköprü-zâde ve İlmî Görüşleri, I, II», *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1975, 1976, C. VI, cüz. 1-2, 5-4, s. 127-138, 169-182.

4. H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London 1973, s. 179.

İlmiye mesleğinde ilk sert ve oldukça şumullü değerlendirmeyi Gelibolulu Mustafa Âlî⁵ (v. 1600) yapmıştır. Önce, III. Murad devrinde 1581 de kaleme aldığı «*Nushatü's-selâtin*»de uzunca bir kısım ayırarak konuyu incelemiş, burada bilhassa şu hususlara temas etmiştir:

Ulema cemiyetin temel unsuru, devletin ve milletin esas rükünlerinden biridir. Onlardaki bozulma herkese ve herşeye tesir edecektir. Bu özelliğine rağmen ulema bir takım teferruat ve merasimler içerisinde asıl benliğini ve etkisini kaybetmiştir. Bu zümrenin en büyük kaygısı teşrifatta kimin önde yer alacağı, protokol sırasının nasıl olacağı hususudur. Bu noktada anlayamadıkları için bir çok faydalı toplantıya katılmayı terk etmişlerdir. Bu dönemde ulemâ eser telif edememektedir. Ebussuud Efendi istisna edilirse, ulemanın hiçbirinin ciddî eseri bulunmamaktadır. Bir çok sanat ve fenlerde değerli eserler vucuda getirildiği halde ilim alanında bu verimlilik görülmemektedir. Padişah (III. Murad)'ın ulemayı eser yazmağa teşvik ve hatta icbar etmesi gerekir. Bu dönemde kötü bir uygulama, ilim alanında adam kayırılması, bir kadılık veya müderrislik boşaldığında liyakat yerine adayın hangi devletlünün adamı olduğuna bakılmasıdır. Bunu önlemek için imtihanların ciddî tutulması gerektiği belirtilmektedir. Bir diğer bozukluk ise bilhassa kadıhklarda değişik isimler altında da olsa rüşvetin cari olmasıdır. Kadılar mansıp almak için verdiklerini ziyadesiyle, göreve başladktan sonra yazdıkları hüccet ve tezkirelerden almağa çalışmaktadırlar⁶.

Âlî, daha sonra telif ettiği *Mevâ'idü'n-nefâis fî kavâ'idü'l-mecâlis*'de «Der-ahvâl-i kazâ ve müderrisin ve mevâlî ve sâ'ire» başlığı altında ilmiye sınıfının genel bir değerlendirmesini yapmakta, bilhassa mülâzemet sistemi ile kadıaskerlerin ihmal ve yetersizliklerinden şikayet etmektedir. Hoca Sadeddin Efendi'nin her işe müdahalesini kötölemekte, buna mukabil Şeyhülislam Sun'ullah Efendi'nin⁷

5 Âlî'nin hayatı ve fikirleri için bk. Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Âlî 1541-1600*, Princeton 1986.

6 Mustafa Âlî, *Nushatü's-selâtin*, nşr. A Tietze; Mustafa Âlî's Counsel for Sultans of 1581, I, Wien 1979, s. 174-179.

7 Devrin diğer müellifleri tarafından da takdir edilen bu bilginin hayatı

salâbetinden, hak sözü her vesile ile söylemekten çekinmemesinden sitayişle bahsetmektedir⁸.

Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*'da da ilmiye sınıfında meydana gelen bozukluklara temas etmekte, başka yönlerden meseleyi ele almaktadır⁹. «Der beyân-ı nehc-i ulemâ ve beyân-ı tarîk-ı ashâb-ı dirâset ve kazâ» başlığı altında şu hususlara temâs etmektedir: Medreselerde ders yapılmadığını, bir çok müderrisin ayda bir medresesine uğradığını, ayrıca medresede ne talebenin bulunduğunu ne de kendisinde ders verecek ilmî ehliyetin olduğunu anlatmaktadır. Mevâlî-zâde denilen ulemâ çocuklarına başlangıçta sırf bir lutuf ve teşvik unsuru olarak bahşedilen bir ayrıcalığın giderek nasıl mahsurlar doğurduğuna temas etmektedir. Gerçekten genel olarak değerlendirildiğinde bu imtiyazın Osmanlı ilmiye teşkilâtında büyük yaralar açtığı daha sonraki uygulamalardan anlaşılmaktadır¹⁰.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında görüş ve değerlendirmelerine temas edilmesi gereken diğer bir müellif de Selânikî Mustafa Efendi'dir. *Tarih-i Selânikî* adlı eserinin muhtelif yerlerinde «Şikâyet ez ahvâl-i rûzğâr» gibi başlıklar altında genel değerlendirmeler yaparken ulema zümresini de sık sık konu etmektedir. Aynen Âlî gibi, Selânikî de ulemanın Osmanlı cemiyetindeki önemli mevkiini kabul etmekte, ancak bunlar, cemiyette dini ve hukuku temsil ettiğinden hiç bozulmaması gerektiği halde bir çok hoş olmayan işi yaptıklarını veya vasıta olduklarını belirtmekte özellikle şu hususlara temas etmektedir: Ulemanın aslî görevi «emr-i ma'rûf ve neyh-i münker» yani toplumun her kesiminde iyiliği yaymağa ve kötülüğü bertaraf etmeğe çalışmaktır. Ulemanın bu aslî görevini eserinin bir çok yerinde tekrarlamaktadır. Ancak bunu yapmadığını veya yapamadığını üzümlere belirtmektedir. Ulemanın protokol ve teşrifata çe-

ve fetvaları için bk. M. İpsirli, «Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1987, Sayı 13, s. 209-256.

8 Âlî, *Mevâ'idü'n-nefâ'is fî kavâ'idü'l-mecâlis*, İstanbul 1956 (tıpkıbasım). 28. Bölüm, s. 102-109.

9 a. mlf., *Künhü'l-ahbâr*, Üniversite ktb., TY. 5959, vr. 85b-90a.

10 Âlî'nin diğer alanlarda olduğu gibi ilmiye sınıfı hakkındaki tenkitlerinde de çok aşırı olduğunu, Osman-zâde Tâib (v. 1724), Âlî'den *Hulâsa-i mehâsinü'l-edeb* adıyla yaptığı özetle daha o zamanlarda söylemektedir (*Hulâsa-i mehâsinü'l-edeb*, Üniversite ktb. TY. 6930, vr. 119b-120a).

şitli vesilelerle akdedilen meclislerde öne geçmeğe (tekaddüm ve tasaddura) çok düşgün olduğunu «saccâde-i Rasulullah» da oturanların bunu yapmamasını temennî etmektedir. İlmiye tevcihatını verirken kadıaskerlerin ve mevalinin sık sık azledilmelerinin bu zümrenin itibarını sarstığını belirtmektedir¹¹.

XVI. asır sonlarında devlet teşkilâtına dair *Usulu'l-hikem fi nizâmi'l-âlem* adlı bir eser telif eden Hasan Kâfi el-Akhisarî (v. 1615) kendisi de ilmiye sınıfına mensup bir kişi olarak ulema sınıfının cemiyet içindeki önemine temas etmekte ancak bir süreden beri kimse- nin ulemayı dinlemediğini onların haklı ikazlarına bilhassa idareci zümrenin uymadığını, bu durumun devletin geleceği için hiç te iyi olamadığını yakınarak ifade etmekte bu görüşü ile bundan önceki tenkitçilerden farklı bir tarzda konuya yaklaşmaktadır. Bu fikirleriyle mensubu olduğu ulema zümresini adetâ müdafaa etmektedir¹².

XVII. yüzyıl başlarında telif edildiği anlaşılan ancak müellifi belli olmayan *Kitâb-ı Müstetâb*'da da ulema zümresine temas edilmektedir. Burada bilhassa rüşvet üzerinde durulmakta kadıların tutumu eleştirilmektedir. Ulema ve diğer devlet erkânı arasında hediye ismi altında rüşvetin alınıp verildiğini taşradaki kadı ve idarecilerin de bu belaya mübtelâ olduklarını misallerle anlatılmaktadır. Mevâlî denileyen büyük kadılar lüks ve israf içinde yaşamayı âdet haline getirmekte, bu alışkanlıklarını mazuliyet döneminde de devam ettirince büyük borçlara girmektedirler. Daha sonra yeniden görev aldıklarında bu paraları çıkartmak için meşru olmayan yollara sapsap- maktadırlar¹³.

XVII. asrın tanınmış müellifi Koçi Bey¹⁴ biri IV. Murad diğeri Sultan İbrahim'e olmak üzere hazırladığı iki risalesinde de ilmiye sı-

11 M. İpşirli, «Mustafa Selânikî and His History», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1978, sayı IX, s. 460-463.

12 a. mlf., «Hasan Kâfi El-Akhisarî ve Devlet Düzenine ait eseri: Usûlü'l-hikem fi Nizâmi'l-âlem», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11, s. 256-259.

13 *Kitâb-ı Müstetâb*, yayınlayan: Yaşar Yücel, Ankara 1974, s. 23-27.

14 Hayatı ve risaleleri için bk. M. Çağatay Uluçay, «Koçi Bey», *İA*, VI, 832-835; a. mlf., «Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim ettiği Risale ve Arzları», *Zeki Velîdî Togan Armağanı*, İstanbul 1950-1955, s. 177-199; R. Murphey «Dördüncü Sultan Murad'a Sunulan Yedi Telhis» *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1981, II, 1095-1099 (Telhislerden bazılarının Koçi Bey'e aidiyeti inceleniyor).

nifına önemli yer ayırmıştır. Koçi Bey'in fikirlerini başlıca şu noktalarda özetlemek mümkündür: Din ve devletin devamı bilgi ile, bilginin devamı ise âlim ile. Daha önceki Osmanlı Sultanları ulemaya hiç kimsenin göstermediği hürmet ve saygıyı göstermişlerdir. Onlar zamanında en bilgili kimse şeyhülislâm, ondan aşağısı Rumeli kadiaskeri ve Anadolu kadiaskeri olur, sırasıyla diğerleri gelirdi. Fetvâ makamına gelen kimse artık azolunmazdı. Çünkü bu makamın yüceliği azl ve nasbı kabul etmezdi. Şeyhülislâm olan kimseler olgun ve fazilet sahibi olduktan başka sözlerini çekinmeden söylenen, padişahlara daimâ nasihat eden doğru yolu gösteren kimseler olmuşlardır. Ebussuud Efendi ömür boyu fetvâ makamından azl olunmadı. Dürüst kadiaskerler dahi on-onbeş yıl görevlerinde kaldılar. Ayrıldıktan sonra birçokları bir medreseye çekilip ilim ve öğretim ile meşgul oldular. Şimdiki gibi şan ve şöhret düşgünü değillerdi. Nice eserler vucuda getirmişlerdir. Şimdi ise ilim yolu bozulmuş kanun-ı kadim işlemez olmuştur. Bilhassa mülâzemet sisteminin bozulması ilmiye teşkilâtına büyük zararlar vermiştir¹⁵.

Yine bu dönemde yazılmış müellifi bilinmeyen anonim bir eser olan *Kitabu mesâlihü'l-müslimîn ve menâfi'u'l-mâ'minîn*'de birinci bölüm ulema zümresine ayrılmıştır. Müellif âlemin nizamının ulema ile olduğunu belirtmekte, ayrıca diğer teşkilât kitaplarında temas edilmeyen bazı hususlara yer vermektedir. Ona göre ulemanın en büyük problemi fakirliktir. Birçokları bu yüzden kitaplarını satmış, kara cahil olmuşlardır. Ayrıca mansıb temininde büyük güçlük çekilmekte, bazıları bunu rüşvetle elde etme yoluna gitmektedir. Kaduların bazıları giyim kuşamda, hizmette ve maiyet sahibi olmakta sipahilere özenmektedirler. Bunlar ilim alanında başarılı değillerdir. Bu gibiler münasib birer vazife ile asker ve sipahi zümresi arasına katılmalıdır. Bu sağlanabilirse hem mâzul ulemaya yer açılmış olur, mâzuliyet ve sıkıntıları azalır, hem de sipahî zümresi böyle ehl kimselerden istifade eder. Kadı Bayram Bey bunun en güzel örneğidir. Hem ilmi hem de beyliği ile örnek olmuştur. Aslında sipahîlik sadece yiğitlik demek değildir, aynı zamanda ilim ve marifet ister. Eğer veziriâzam böyle bir yol açarsa bütün ehl-i ilim kendisine duacı olacaktır. Kadının, bulunduğu bölgede sancak beyine, beylerbeyine karşı malup olmaması, ilmin ve şer'-i şerifin itibarını koru-

15 Koçi Bey, *Risale*, yayınlayan : A.K. Aksüt, İstanbul 1939, s. 33-37.

yabilmesi için maddî durumunun ve imkanlarının iyi olması gerektiğini belirtmektedir¹⁶.

XVII. yüzyılda yazıldığı anlaşılan, devlet teşkilâtına dair önemli bir eser olan *Hırzu'l-mulûk*'te¹⁷ ise konu etraflı olarak ele alınmakta ve şu hususlara temas edilmektedir: Bu zamanda (XVII. asır) cahil kadıların dinin emirlerini yerine getirmedikleri, fukaranın mahkemeye ibraz ettiği fetvaları «kenar müftülerinin fetvasıdır» diyerek önemsemedikleri, bu konuda bir fermanın gönderilmesinin önemi belirtilmekte; kadıaskerlerin de ehil kimselerden seçilmesinin önemi üzerinde durulmaktadır. Medresede öğrencinin yetişmesinin yolu ve sistemi üzerinde bilhassa durulmakta, danışmend olmak isteyen önce sarf ve nahv okumasının zarureti, daha sonra danışmend olduğunda «Haşiye-i tecrid» medreselerinin her birinde üçer dörder ay okuyup, bu şekilde hareket edip, dört beş yıl sonra Semaniye medresesine ulaşip, üstadlar yanında yetişip, yirmi otuz yaşında mülâzim olup, medreseye ve kadılığa talip olması; temel çürük olursa binanın çürük olacağı, ilmin esasının alet ilimlerinden sarf ve nahv olduğuna işaret edilmektedir. Ancak bu sırada talebe ahvalinin bozulduğu, sarf-nahv görmemiş, muhtasarât okumamış bir cahilin yolunu bularak üç dört yılda danışmend olduğu, rüşvetle veya şefaathla kadılık aldığı, gittiği yerde halkın davasına yalan yanlış hükmedip, birçok kötülüğe yol açtığına işaret edilmektedir.

Danışmendlik ve mülâzemet ahvâlinin çok bozulduğu, bir danışmendin ancak beş yıl tahsilden sonra Semaniye'ye varması için «emr-i şerif» bulunduğu halde kadıaskerlerin buna riayet etmedikleri, bu makamı işgal edenlerin ulemanın ve mülâzimlerin meseleleri ile yakından ilgilenmesi; bu arada bilhassa danışmendlerin, kaç sene kimlerden okuduğu, kimden mülâzim olduğu, ilmi seviyesi, ismi, lakabı ve diğer özelliklerinin deftere kaydı, görev alırken herhangi bir yolsuzluğun yapıp yapılmadığının araştırılması, mülâzimler arasında imtihanın âdil olarak yapılması, tercihin süreye, hangi usulle mülâzim olduğuna bakılarak değil ancak ilim seviyesine göre yapılması tavsiye edilmektedir.

¹⁶ *Kitâbu mesâlihü'l-müslimin ve menâfi'u'l-mü'minin*, yayınlayan : Y. Yücel, Ankara 1980, s. 1-6.

¹⁷ *Hırzu'l-mulûk*, Üniversite ktb., 4657, vr. 20b-21b, 40a-45b.

Bütün bu temennilere rağmen kadıaskerlerin azledilme korkusuyla lâyıkiyle vazife yapamadıkları, ilmiye mansıplarının şefaati ve himaye ile layık olmayanlara verildiği; kadıların ise çeşitli yolsuzluk yaptıkları veya alet oldukları; bazan tayin edildikleri yerde beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı ile birlik olup haksızlık yaptıkları anlatılmaktadır. Büyük medreselerde olan çoğu müderrisin ise ilimden uzak oldukları, ilme lüzum kalmadan bir devletlûya intisab ile işi hallettikleri; halbuki Fatih Sultan Mehmed Sahn-ı Seman Medreselerini yaptıktan sonra çok titizlik gösterdiğini, burada nice gerçek bilginin görev yaptığını şimdi ise ancak birkaçının bu vasfı haiz olduğunu üzüntü ile belirtmektedir¹⁸.

Konuya tamamen farklı bir tarzda yaklaşan Katib Çelebi Osmanlı medreselerindeki gerilemeyi ve sebeplerini en iyi teşhis eden müellif olmuştur. *Mizanü'l-hak fi ihtiyârî'l-ehak* adlı eserinde fikri ve içtimâî meselelere cesur bir tenkit zihniyeti ile yaklaşmakta, Osmanlı medreselerinin XVII. asırda içine düştüğü buhranı ve gerilemeyi çok iyi teşhis ve tasvir etmektedir. Katib Çelebi şu fikirlere yer vermektedir : Hıristiyanlıkla felsefî ilimler arasında daimâ çatışma olmuştur. Halbuki İslam dünyası bu ilimleri hiç bir zaman reddetmemiş, tam tersine din ile felsefe ve aklı uzlaştırmaya çalışmıştır. İslâmın ilk döneminde yabancı ilim ve düşünceler iman sarsar endişesiyle men edilmişti. Fakat sonradan İslâm inancı kuvvetle yerleşince bütün ilimlere müsaade edildi. Yunan ilim ve felsefesi tamamen tercüme ve şerh edildi. Bu sahalarda çalışan İslâm filozofları yetişti. Hikmet ile şeriati uzlaştırmaya çalışan fikir adamları çıktı. Gazalî, Fahreddin Razi, Adudüddin İcî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcanî bunlar arasında sayılabilir. Kısa görüşlü kimseler ilk halifeler zamanındaki yasağın manasını anlamayarak taklit derecesinde donup kaldılar. Felsefeyi ve ilmi inkar ettiler. Osmanlıların ilk zamanlarından Kanunî Sultan Sü-

18 Hangi tarihte yazıldığını tam olarak bilemediğimiz *Nasihatü'l-ulemâ* (Süleymaniye., Çelebi Abdullah ktb., nr. 401, vr. 18b-21a) adlı risalede şu fikirler yer almaktadır: Her ümmetin uleması onlar arasındaki halifeler gibidir. İyiliği yaymak, kötülüğü engellemek en önemli görevleridir. Onlardan beklenen hususların birincisi, kendilerini düzeltmeleri ve iyi yetiştirmeleri; ikincisi ise başkalarına faydalı olmalarıdır. Bu ikinci görevlerini talebeye faydalı ilimleri okutmak, sıkıntılarını araştırmak, ve halka yardımcı olmak, doğru yola onları sevk etmek şeklinde belirlemek mümkündür, v.s. denilmektedir.

leyman zamanına kadar hikmet ve şeriatı birleştiren alimler vardı. Fatih Sultan Mehmed Sahn-ı Seman medreselerini kurduğu zaman *Haşiye-i Tecrid* ve *Şerh-i Mevâkıf* okunmasını şart koştı. Sonra gelenler «bunlar felsefeyattır» diyerek bu dersleri kaldırdılar ve yerlerine *Hidâye* ve *Elkamel* kitaplarını koydular. Yalnız bunlar kalınca fikrin gelişmesi geriledi ve durdu. Bir süre sonra yerine konan bu dersler dahi anlaşılmaz oldu. Doğu eyaletlerinden gelen, eski usule göre okumuş bazı alimler, meydanı boş bulduklarından üstünlük taslamaya başladılar. Onların bu durumunu gören bazı kabiliyetli kimseler tekrar hikmet ve felsefeye değer vererek okumaya başladılar. Katib Çelebi kendisinin de kabiliyetli talebeyi bu yolda teşvik ettiğini, bu maksatla bu risaleyi yazdığını söylemektedir. Matematik bilen bir müftü ve kadı ile bu ilimden haberi olmayan kadı ve müftünün hükümleri arasındaki farkı misallerle anlatmaktadır. Matematik ve Astronomi bilmemek yüzünden Kur'an-ı Kerim'in yanlış tefsir olunduğunu, bununda halkı şaşırttığını belirtmektedir¹⁹.

Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*'da²⁰ «İlmü'l-hikme» bahsini işlerken de bu hususa temas etmekte hikmet ve felsefe derslerinin lüzumundan, Osmanlıların ilk devirlerinde bu ilimler okunurken sonra duraklama ve gerileme devirlerinde terkedildiğini, bu durumun ilmi öldürdüğünü yakınlıkla ifade etmektedir²¹.

Devletin konuyu ele alışı : Bu birbirinden oldukça farklı şahsî değerlendirmelerin yanı sıra devletin konuya bakışı ise bazı noktalarda benzerlik, bazı noktalarda ise farklılık göstermektedir. Bu bakış tarzını XVI. asrın son çeyreğinden itibaren hemen her padişahın il-

19 Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak fi ihtiyar'el-ehak*, İstanbul 1306, s. vd.

20 a. mlf., *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-funûn*, İstanbul 1941, s. 680.

21 Hezarfen Hüseyin Efendi v. 1103/1692 de meşhûr eseri *Telhîsü'l-beyân fi kavânin-i ül-i Osman*'ında Bab-ı âşir'i «Der-beyân-ı Kavânin-i Ulemâ-i kirâm ve Rusûm-ı Berât-ı Ahkam» başlığı altında ulemâya tahsis ederek, genellikle olumlu bir tarzda konuyu ele almış ve teşrifata geniş yer vermiştir. bk. Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds Turc, nr. 40, vr. 133b vd. R. Anhegger, «Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına dair Mülâhazaları», *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1953, X, s. 389-393.

gililere çıkardığı fermanlarda görmek mümkündür²². Burada, XVII. yüzyıla ait bu neviden, henüz değerlendirilmemiş bir fermanın muhtevasını kısaca vermek devletin konuya bakışını görmek açısından faydalı olacaktır. IV. Murad'ın Rumeli Kadıaskeri Nuh Efendi'ye²³ hitaben çıkardığı ve Kadıasker ruznamçesine de²⁴ kaydedilmiş bulunan fermanında şu hususlara yer verilmektedir :

Ulema zümresinin düzeni mükemmel iken bir süreden beri dikkat edilmediğinden aralarına, layık olmayan kişiler karışmış; iyi ile kötü arasını ayırmak zorlaşmıştır. Bundan böyle, tekrar kadılar, müderrisler, danışmendler ve mülâzimlerin durumları ile yakından ilgilenilecek, eskiden beri «dusturü'l-amel» olan kaidelere riayet edilecektir.

Ulema arasında diyanet ve istikameti ile tanınan bilgili bir kimşenin «mümeyyiz» tayin edilmesi uygun görülerek, bilfiil İstanbul kadısı olan Ahmed Efendi her bakımdan layık olduğundan mümeyyiz tayin edilmiş, takip edeceği yol kendisine bildirilmiştir. Buna göre, bir talebe ilim tahsil etmek istediğinde adı geçen mümeyyize varıp ders okuyup, imtihan olunacaktır. Başarılı olduğu tesbit edildikten sonra, mümeyyiz kendisine bir tezkire verip, bu tezkire ile diğer bir müderris kendisini danışmendliğe kabul edecektir.

Her bir medresede bir sene okumadan Sahn (Fatih) Medresesine, orada da bir sene okumadan Süleymaniye Medresesine ulaşılmayacaktır. Talebe arasında bilgili olanlar taltif edilecek; mevâlî, danışmendi «kanun-ı kadim» üzere müderrislerden alacak, kadıaskerler mevâlîden alacak, şeyhülislâma kadar bu silsile devam edecektir.

Ulema çocukları (mevâlîzâdeler) ilim yoluna girmek istediklerinde aynı mümeyyizden ders okuyup, layık oldukları belirlendikten

22 Konu ile ilgili bazı fermanlar ve bunların değerlendirmesi için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 241-260; C. Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 623-634; Konunun genel olarak değerlendirmesi için bk. H.G. Majer, «Die Kritik an den Ulema in den Osmanischen Politischen Traktaten des 16.-18. Jahrhunderts» *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 147-155.

23 Hayatı için bk. Uşşâkızade, *Zeyl-i Şakaik*, nşr. H.J.Kissling, Wiesbaden 1965, s. 76-77.

24 İ. Erünsal, «Nuruosmaniye Kütüphanesinde bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri», *İslam Medeniyeti Mecmuası*, İstanbul 1980, IV, sayı 3, s. 3-15.

sonra kanuna uygun şekilde dereceleri geçecek, bu sisteme uygun hareket etmeyenler mülâzim defterine kaydedilmeyecek, kendisine herhangi bir vazife verilmeyecektir.

Bir ehl-i ilim medreseye müderris olduğunda, metin ve şerh derslerini vermiş talebesinden en kabiliyetlisini müid yapacak, böylece eline berat verilip mülâzim defterine kaydedilecektir. Bunun dışında müid olmak isteyenler olursa, yukarıda adı geçen mümeyyiz imtihan edip ehl-i ilim hangisi ise ona tezkire verecek, onun tezkiresi olmadan kimse mülâzemet defterine kaydedilmeyecek.

Eskiden beri mülâzim alınagelen medreselerden mülâzim alınacak, sonradan ortaya çıkan medreseden, arpalıklardan ve emsali mansıplardan mülâzim alınmayacaktır. Mevâlinin vazifeye tayini veya ölümünden mülâzemet muracaat edenler adı geçen mümeyyiz tarafından imtihan edilecek.

Muidler hazırlıklı olarak haftada dört saat ders verecek; müderrisler de haftada dört dersi terk etmeyip, mülâzemetleri tamam olanları, «iç-il»e gitmek isteyenleri mümeyyiz imtihan edecek, çeşitli ilimlerde başarı gösterenler müderris tayin edilecek. 40 akçe medreseden mazul olduktan sonra, tekrar mümeyyiz huzurunda imtihan olunup, liyakati tesbit edilirse yeniden göreve tayin olunacaktır.

Tatbikinden şeyhülislâmın da sorulu olduğu bu ferman ile daima amel olunması, gereği gibi hareket edilmesi istenmektedir. Evasıt-ı Şevval 1045/Mart 1636²⁵.

Bütün bu müelliflerin tek tek belirttiği hususlar genel olarak değerlendirilirse bazı ortak noktalarda birleşildiği ve bunların müessesenin bozulmasında gerçekten önemli unsurlar olduğu görülür.

1. Ulemâ çocuklarına sırf bir teşvik ve taltif unsuru olarak verilen imtiyazlar sonraları çok kötüye kullanılmıştır. Medreselerde yıllarca okuyarak belli seviyeye gelen talebenin ulaştığı noktaya mevâlizâdeler çalışmadan rahatca ulaşabilmektedir. Bu, ilmin itibarına, çalışmanın önemine gölge düşürmektedir.

2. Ulemanın bir takım teşrifat ve protokol kaideleri içinde boğulup kalması onları ilimden uzaklaştırmıştır. «Silk-i ulemâ»ya giren

25 Fermanın metni için bk. *Ruznamçe* Nuruosmaniye ktb. nr. 5193/6, vr. 1b.

kimseler artık çalışma ve ilmi bırakmaktadır. Eser telifini, bilgisini artırmayı ihmal etmektedir.

3. Medrese programlarında çeşitli mulâhazalarla yapılan değişiklikler derslerin zayıflamasına, aklı ilimlerin giderek kalkmasına yol açmış budurum Medreselerin ve talebenin seviyesini düşürmüştür.

4. Sık sık vukubulan aziller ulemayı âdeta sindirmiş, hak ve doğruyu söyleyemez hale getirmiştir.

5. Ulemanın geleneğine uymadığı halde lüks ve israfa mübtelâ olması onları normal olmayan yollardan rahat ve çok para kazanmaya sevk etmiştir.

6. Osmanlı ilmiye teşkilâtının temelini oluşturan mülâzemet sistemi her türlü suistimalden uzak olarak düzenli bir şekilde çalıştırılmalıdır. Burada kadıaskerlerin sorumluluğu büyüktür.